

ЕТНОКУЛЬТУРНІ КОНТАКТИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДАНИХ

Стаття присвячена аналізу етнокультурних контактів німецьких колоністів півдня України у світлі лінгвістичних даних. Автор доходить висновку, що інтенсивність подібних контактів, починаючи з другої половини ХІХ ст., посилюється прямо пропорційно розвитку товарно-грошових відносин та модернізації на українських землях. Особливо культурний німецький простір зазнав агресивних втручань після 1917 р. і був пов'язаний, зокрема, із здійсненням радянської національної політики.

Der Artikel ist eine Analyse der ethnisch-kulturellen Kontakte der deutschen Kolonisten des Südens der Ukraine im Lichte von linguistischen Angaben.

Der Autor kommt zu dem Schluss, dass die Intensität der gleichen Kontakte seit der zweiten Hälfte des 19. Jh. sich direkt proportional der Entwicklung der Waren- und Geldbeziehungen und der Modernisierung auf ukrainischem Boden verstärkt. Man mischte sich nach 1917 aggressiv besonders in die kulturelle deutsche Freiheit ein. Das war mit der Durchführung der sowjetischen nationalen Politik verbunden.

Історія німецької колонізації Російської імперії, зокрема південних її регіонів, активно досліджується українськими та російськими істориками протягом останніх двох десятиріч років. На початку повернення німецькомовних етноконфесійних груп до українського історичного простору, де їм не знаходилося належного місця через конструювання альтернативної дійсності радянськими істориками, основна увага дослідників надавалася власне самим німецьким колоніям (економічним, соціальним, культурним аспектам їхнього існування на теренах України)¹. Натомість сьогодні дедалі більший інтерес викликають питання взаємодії та взаємовпливу німецькомовного населення з їх мультикультурним оточенням. Окремі сторони та сюжети такої взаємодії висвітлюються в статтях вітчизняних і зарубіжних істориків². Минулого року вийшла друком ґрунтовна монографія Джона Стейплза, поки що єдина, присвячена міжкультурній комунікації німецьких колоністів з їх сусідами та навколишнім середовищем³.

Вивчення історії міжкультурних зв'язків дає хороші результати при застосуванні різних дослідницьких методологій: соціальної, побутової, регіональної історії, історії освоєння фронтірних земель, історичної антропології. Ми ставимо за мету продемонструвати потенцію ще одного підходу, а саме – вивчення кроскультурних контактів та взаємної рецепції народів через призму їх мовних контактів та мовної взаємодії. Адже відомо, що мова є структурноутворюючим елементом будь-якого етносу. Отже, і зміни в мові завжди є відбиттям та показником змін у суспільстві та в світосприйнятті тієї чи іншої спільноти.

Джерельну базу даного дослідження склали німецькомовні писемні тексти, написані самими німецькими колоністами або адресовані їм (в основному це джерела з фондів Державних архівів Запорізької, Дніпропетровської, Одеської областей), а також матеріали сучасних дослідників, які збирали та обробляли мовленнєвий матеріал нащадків німецьких переселенців, котрі з материнських південноукраїнських районів переселилися на північ Росії⁴. Більшість текстів відноситься до ХІХ – першої чверті ХХ ст. Також для зіставлення залучаються переклади англійською джерел приватного походження (листів і мемуарів) та історичні тексти сучасних зарубіжних дослідників. При цитуванні мовних одиниць не завжди наводиться

джерело цитування, бо це надмірно захарачило б текст. Окрім того, більшість наведених цитат були типовими для слововжитку німецьких колоністів і зустрічаються досить часто.

Здатність німецьких колоністів⁵ зберігати свою ідентичність в умовах, які після проведення загальноімперських реформ 1860 – 70-х років та з початком модернізації дедалі більше сприяли інтеграції і навіть розчиненню іншокультурних груп у російському середовищі, обростала міфами ще з подачі сучасників⁶, а на сторінках статей та монографій деяких сучасних дослідників взагалі стала легендарною. Теза про культурний “ізоляціонізм німецьких колоністів” стоїть на другому місці по частоті вживання в загальній масі досліджень з історії німецької колонізації Російської імперії після стандартного твердження “Україна була (або є) поліетнічною та поліконфесійною державою”⁷. Німецькі колоністи дійсно привертати увагу збереженням власного етосу, фундаментом якого була їх мова. Але і ця група населення не уникнула міжкультурного діалогу, адже вона й сама впливала на своє оточення. Окремі свідчення цього взаємопроникнення культур відклалися в мовному вжитку. Більше того, лінгвістичний аналіз текстів⁸ особливо надається до вивчення міжетнічних контактів саме німецькомовного населення Південної України: оскільки німецькі колоністи в повному обсязі зберігали свою мову (і в усній, і в письмовій формі; і літературний, і діалектичний варіанти), тим рельєфніше проступають у мовній тканині колоністів ознаки міжетнічної взаємодії.

Причини мовних запозичень, були різні. По-перше, запозичення вживалися для позначення так званих “реалій”⁹ – предметів, назв чи явищ, які були відсутніми в бутті того чи іншого народу. Всю масу українських або російських реалій, позначення яких були присутні в мові німецьких колоністів Півдня України, можна поділити на декілька лексико-семантичних груп: 1. предмети побуту, одиниці матеріальної культури (Samowar, Datscha, Semljanko, Chata, Droschki, Bastan, Podwodden); 2. назви страв (Borscht, Mamaliga, Kwass, Kascha, Paska); 3. міри величин та назви грошей (Pud, Kull, Tschetwert, Werst, Rubel, Kopek, Dessjatin); 4. назви посадових осіб, установ та адміністративних утворень (Zar, Wollost, Rayon, Semstwo, Urjadnik, Uprava, Glasny, Pristaw, Kaznatchestwo, Duma, Ispolkom, Revkom, Narobraz); 5. назви етнічних груп (Nagaier, Tatars, Kazap, Russel, Grusier, Kleinrussen, Chochol).

Звичайно, більшості з таких термінів можна було б знайти відповідники в німецькій мові (що нерідко роблять сучасні зарубіжні дослідники, іменуючи “Chutor” як “kleines Landgut”, “Mamaliga” – “Maisbrei”, “Ispravnik” – “Kreispolizeichef”, “Glasny” – “Abgeordneter”, а “Monopolka” – “staatliche Schnapsschenke”). Проте такий переклад означав би втрату певного сенсу, часової, територіальної та національної прив’язки цих термінів. “Zar” не може бути “Kaiser’ом”, рівно як і “step” не можна перекласти як “prairie”. Недарма такого роду терміни називають “безеквівалентною” або “екзотичною” лексикою.

Така безеквівалентна лексика, в основному, гармонійно вписувалася в мовну тканину німецьких поселенців і тому майже ніколи не виділялася на письмі – ані лапками, ані шрифтом. Її не було потреби особливо виділяти, бо вона виконувала здебільшого виключно інформативну (сигніфікативну) функцію. Більшість предметів або явищ, позначених нею, увійшли в побут колоністів, стали частиною їхнього життя і стосувалися їх не в меншій мірі, ніж народів (українців і росіян), в чий мові власне і виникла дана лексика. Такі слова отримували певний рід та здатність змінюватися згідно з правилами німецької мови (der Rubel – die Rubels, der Chutor – die Chutoren). Інші ж, через свою специфічну щодо німецької мови форму, залишалися незмінюваними (Nagaier – і “ногаєць”, і “ногайці”, і “ногайський”). Більше того, щодо деяких реалій не існувало і досі не існує єдиного правила транскрибування (Zar – Tsar – Tzar – Czar; Nogai – Nagajer – Nogaji – Nogajtsy).

По-друге, вживання іншомовних слів стимулювалося бажанням якомога точніше передати специфіку ситуації, коли дослівний переклад тих чи інших слів був можливий, але через нього відбувалося б незначне логіко-семантичне порушення. Адже відомо, що мова є не лише засобом передачі інформації. В мові зафіксовано цілу світоглядну систему народу, його взаємини з навколишнім середовищем та життєві настрої. Мовою людина опосередковує себе, сама цього не усвідомлюючи. Мова здатна виявити і особливості менталітету певної спільноти, і характер її стосунків з оточенням, і правила, за якими вона влаштовує своє буття. Всі ці перелічені чинники складають мовну картину світу народу чи етносу, яка докорінним чином відрізняється від мовної картини світу іншої спільноти. Тому часто відбувалося

запозичення німецькими колоністами тих чи інших лексем з української або російської мов, які не були позначенням реалій, і все-таки не мали відповідників у німецькій мові (“keresch” – хорош, досить; “lischne” – лишнє, в сенсі “не треба, це зайве”).

Часто такі цитати з інших мов виділялися на письмі лапками (“Njanja”, “Hodynka”) або передавалися мовою запозичення. Найчастіше цитування українською або російською мовами зустрічаємо в джерелах приватного походження – листах, щоденниках тощо; на сторінках ділових паперів не було місця стилістично забарвленій лексиці. Так, у приватному листі, написаному німецькою мовою, зустрічаємо фрази на кшталт: “Ihre Zeyвление Empfangen, teile Ihnen mit...”¹⁰ (“отримавши Вашу заяву, я Вам сповіщаю...”), або “...was man noch weiter tun soll um endlich die ersehnte, 16 – 32 oder фактisches пользование zu bekommen”¹¹ (“...що ще необхідно зробити, щоб нарешті отримати довгоочікувані 16–32 [десятин] або фактичне користування”). Подібні іншомовні вставки зустрічаємо і в назвах посадових осіб – “Bevollmachtiger beim Okrisполком fur Nationalminderheiten” (“Уповноважений при окрвиконкомі по національних меншинах”), – і в заголовках офіційних документів – “Protokoll der Sitzung der Wahlkomission pro восстановление von Wahlrechten” (“Протокол засідання виборчої комісії про відновлення виборчих прав”).

Але зустрічаються і такі слова та словосполучення, котрі на перший погляд начебто є звичайними німецькими словами, але які в певному слововжитку набувають додаткового сенсу, відсутнього в конкретній мовній одиниці як такої. До таких лексем відносяться кальки, тобто смислові переклади слів та словосполучень, які зазвичай є реаліями. Такими кальками є “Volksschadlinge” (“вороги народу”), “Vaterchen Machno” (“батько Махно”), “Dorfrat” (“сільрада”), “Wandzeitung”¹² (“стінгазета”) та ін. Такі слова мають німецьке коріння та вживаються за правилами німецької граматики. Проте вони позначають реалії іншого життя. Значення складного слова “стінгазета” не може бути зведене до суми значень слів, що його утворюють (“стіна” і “газета”). Ця лексема має “надсенс”, надлишкове значення, ніж просто “газета на стіні”. За цим словом стоїть ціла історична реальність, конкретна практика, породжена конкретним режимом за певного відрізка часу; за ним постає цілий ряд смислів та асоціацій, які оживають лише в певному слововжитку в оточенні певних лексем, які всі разом конструюють певний вид дискурсу.

Німецькі колоністи, приймаючи до своєї мови іноземні слова, часто видозмінювали їх, пристосовуючи незвичні за формою лексеми до власної фонетики та граматики. Фонетично слова видозмінювалися настільки, що іноді важко одразу ідентифікувати ту чи іншу мовну одиницю: [pintschak] – “піджак”, [blot] – “бруд” (очевидно, від слова “болото”), [flitsepoi] – “велосипед”, [juscht’e] – “рідкий суп, юшка”, [kleportich] – “той, що вимагає зусиль” (від “хлопотный”), [loda] – “лодир”, [schomodant] – “валіза”, [basilke] – “посилка”, [sopranje] – “збори”, [gavak] – “шинок” (від “кабак”) ¹³ Граматично слова пристосовувались до норм німецької мови – наприклад, змінюючи рід. Так, “кнут” у німців стає жіночого роду – “die Knut”, по аналогії з німецьким відповідником “die Peitsche”, а “кукурудза” – чоловічого – “der Kukuruz”, по аналогії з “der Mais”. Інколи створювалися лексичні перевертні – слова з українським (російським) коренем та німецькою афіксацією або слова, складені з німецького й українського (російського) коренів. Такими білінгвальними лексичними утвореннями, наприклад, є:

“Entkulakisierung” (“розкуркулення”) – український корінь “кулак” плюс німецькі префікс “ent-” та суфікс із закінченням “-sierung”;

[änblotre] (“забруднювати”) – корінь [blot] (“бруд”) та суфікс “-ein”, фонетично видозмінений в нижньонімецькому діалекті до [an];

[kozebok] (“козел”) – українське “коза” плюс німецьке “Bock” – “самець, козел”, по аналогії з німецьким словотворенням “Ziegenbock” (“козел”);

[kozema:l’t] (“козяче молоко”) – “коза” плюс фонетично видозмінене в нижньонімецькому діалекті “Milch” (“молоко”); зазначимо, що творення цього складного слова є типово німецьким;

[kruschteboum] (“грушеве дерево”) – український корінь “груша” плюс фонетично видозмінене в нижньонімецькому діалекті “Baum” (“дерево”).

Часто при подібних запозиченнях змінювалася не лише фонетична або орфографічна оболонка слів, а й їх стилістичне забарвлення. Так, переважно нейтральне в російській мові “мужик” набуває виразного негативного відтінку в німецькій (“Muschik” – у значенні, грубий,

неотесаний, неосвічений). І навпаки, глузливе “кацап” вживається німцями просто як назва народу, правда, із зазначенням її емотивної наповненості в українській мові. Зустрічаються також і кальки-запозичення, як, наприклад, “töueete” – слово, яке увійшло у платтдіч ¹⁴ за аналогією з російською мовою і означало “закушувати”. Цю лексему також можна назвати реалією, бо терміна “закушувати” у значенні “їсти щось до спиртних напоїв” немає в жодній із західноєвропейських мов. Так у мову німців-колоністів і потрапили слова “Vodka” і “Sakuska”.

Відбувалося і зворотне запозичення, хоча, звичайно, воно не було таким поширеним. Так, “шульц”, “обершульц”, “бейзітцер” є офіційними титулами посадових осіб в колоністських поселеннях імператорської Росії. Термін “кірха” (“кірка”) у значенні “німецька, в основному лютеранська, церква” міцно закріпився в мові українського населення. А в словник українських істориків увійшли лексеми “анвонер”, “клейнвірт” та ін.

Іншомовне цитування увійшло навіть у фольклор німецьких колоністів. Так, серед пісень, що їх співали колоністи лютеранської колонії Грунау (Маріупольський повіт), записаних учителем грунауського центрального училища Е. Ставракі, є така ¹⁵:

Die angenehmster Winterzeit
Ist очень хорошо!
Obschon es ist ein wenig kalt,
Не бойся, будет тепло!

Вельми приємна зимова пора,
Це дуже добре!
Хоч і трішки зимно,
Не бійся, буде тепло!

Wenn man spazieren will,
Geht man nach рынка hin,
Da stehen лошадей und Schlitten –
Herbei, so viel man’s haben will.

Якщо хочеш погуляти,
То йдеш до ринку,
Там стоять коні й сани –
Стільки, скільки тобі заманеться.

Wenn man den извощик fragen thut,
Почом, wenn du mich fahrst?
Wohl biss, “Katharinen Schloss”, – барин,
Жива! so fährt er hin. usw.

Коли питаєш візницю,
Скільки, щоб ти мене провіз?
Та хоч до Катерининоного палацу, пане,
Гей-го! і він рушає. і т.д.

Співали німецькі колоністи й українських пісень, які самі вони називали “малоросійськими”, наприклад, таку ¹⁶:

1. Як до тебе ходити,
тебе вірно любити –
в тебе батько лихий, (2 р.)
Серце моє! (2 р.)

2. Батька дома немає,
Батько в шинку гуляє,
А ти, серце, ходи,
таки вірно люби,
Серце моє! (2 р.)

3. Як до тебе ходити,
тебе вірно любити –
в тебе мати лихі,
Серце моє!

4. Матері дома немає,
на хрестинах гуляє.
А ти, серце, ходи,
таки вірно люби,
Серце моє! [...]

9. Як до тебе ходити,
тебе вірно любити –
в тебе миші лихі,
Серце моє!

10. Коли мишей боїшся,
На воротах повісся;
Ізгинь, пропади,
а до мене не ходи,
Цур тобі, пек! (2 р.)

Жартівливі запозичення використовувалися і для глузування з сусідів. “Руський, руський чоловік, продай жінку – купи хліб!” – кепкували німецькі колоністи над українцями. Звичайно, як справедливо зазначав сучасник, “руський чоловік продавати жінки німцю і не думає”, проте доля правди в жарті є – українець та його жінка “постійно працюють на нього, продають свою працю, німця ж робітника в руському селі не зустрінеш”¹⁷.

А так іронізували херсонські німці-колоністи над руськими (“*Russenmenschen*” або “*Russele*”)¹⁸:

1. Drunne kumt ä Russel g'fahre
Mit ä Rukawitza.
Hat ä verrissenes Pelzel a'
Eto nje goditza!

1. Он там їде руський
Має рукавицю.
А на пальці дірка –
Це вже не годиться!

2. Drunne kumt ä Russel g'fahre
mit ä lange Droschke.
“Kuda jedesch?” – “Na bazar!”
“Privesi kartoschki!”

2. Он там їде руський
На довгеньких дрожках
“Куди їдеш?” – “На базар!”
“Привези картошки!”

Наведені вище приклади запозичення українських та російських слів, навіть цілих зворотів і фраз, не є винятками. Такі цитування були досить поширеними. Проте вони ніколи не носили тотального, всеохоплюючого характеру. І тим більше не можна говорити про мовну асиміляцію німецького населення України. Звичайно, міські німці або ті, які навчалися в російськомовних вищих навчальних закладах та поступали на державну службу, вільно володіли російською мовою. Багато з них, особливо ті, які народилися і вирости в міському російськомовному середовищі, своєю рідною мовою називали російську, а себе – руськими¹⁹. Але все ж таки більшість сільського німецького населення, яке, здебільшого, проживало переважно в моноетнічних та моноконфесійних колоніях²⁰, володіло мовою держави або тутешнього населення вельми слабо. “Вони [тут – колоністи колонії Грунау та інші німці] віддаляються від зближення з руськими і досі не вивчилися хоча б мало-мальськи задовільно говорити по-російськи”, – зазначив у 1884 р. вже згадуваний Е. Ставракі, бо “руських (як і взагалі будь-якого іновірця) приймають надзвичайно холодно: щодо них [іновірців] вони [німці] нетовариські, обережні, недовірливі та, якщо було б можливим, і не вступали б з ними ні в які стосунки”²¹.

Звичайно, до 1914 р. чимало німецьких колоністів так-сяк навчилися української, оскільки в їхніх колоніях майже постійно знаходилися українські робітники, і з ними необхідно було спілкуватися. Проте така обмежена мотивація вивчення мови давала і обмежений результат – лексичний запас німців складався виключно з фраз, пов'язаних з роботою та наказами робітникам, тому іншу мову доводилося вчити тим, хто був більше зацікавлений у налагодженні стосунків, – найманцям українцям і росіянам, перекупникам і коробейникам євреям та ін. Німці-господарі, які не знали української, навіть до своїх робітників зверталися на німецький лад: так Карпо ставав Карлом, Горпина – Марією, а Аристарх – Генріхом²². Правда, колоністи дещо змінювали своє недовірливе ставлення, якщо чужинець звертався до них німецькою мовою, а ще краще – на місцевому діалекті, бо “...якщо ви знаєте їх мову та можете обговорювати з ними релігійні питання в євангелічному дусі [мова йде про лютеранську колонію Грунау], то, можливо, вдасться вам перемогти їх нетовариськість та визвати на відверту бесіду”²³, – зазначав сучасник.

Цей суттєвий фактор впливу на німецькомовне населення намагалася використовувати і радянська влада, провадячи серед німців агітаційну роботу німецькою мовою. Як відомо, радянська влада не вигадала нічого принципово нового в сфері управління та впливу на масову свідомість (достатньо було довести до абсолюту уже існуючі способи порозуміння з народом). Тому Совети, створюючи на початку 1920-х років ілюзію лібералізації всіх сторін життя, паралельно намагалися вступати в діалог з німецькомовним населенням країни – звичайно ж, німецькою мовою²⁴. Тому в цей період в лексичному запасі німецькомовних громадян совєцької держави з'являються особливі мовні одиниці, які вже не стільки детерміновані національною специфікою, скільки прив'язані до реалій радянського (неодмінно русифікованого) життя та способів керування.

Форми лексичних запозичень періоду 1920-х років не відрізнялися від тих, які з'являлися в німецькій мові десятиліття тому. Зустрічаємо і транслітерацію реалій – “der Sabotasch”, “der Spekulant”, “die Wolokita”, “die Requisitia”, – і смислові кальки – “Rote Armee” (“Червона армія”), “die Gesellschaft der gegenseitigen Hilfe” (“Товариство взаємодопомоги”), “die unparteiische (або “parteilose”) Bauernkonferenz” (“безпартійна селянська конференція”) тощо. Часто не перекладались на німецьку мову, а передавалися транслітерацією назви класів, хоча очевидно, що в німецькій мові існували відповідники даних лексичних одиниць. Тому на сторінках документів з'являються “Kulakii” (або германізований варіант “Kulaken”), “Srednjakii”, “Bednjaki” (або українізований варіант “Nezamosznei”) та їх синоніми – “Burshu”, “Parasiten”, та “Volksschadlinge” (“вороги народу”). Ці слова вигадали не радянські функціонери, проте завдяки їхній пропаганді такі слова набули нового змісту та стали спеціальними термінами, зарезервованими мовними одиницями. Одним з таких зарезервованих термінів стало і слово “Towarischtsch”, як і його німецький аналог “Genosse”. І в російській, і в німецькій мові воно перестало означати “друг”, “супровідник”, а було закріплене (зарезервоване) виключно для позначення “прибічника одного й того ж лівоспрямованого світогляду, ... соратника по партії”²⁵ і найчастіше вживалося у формі звернення.

А от лозунги перекладалися на німецьку мову майже дослівно. “Das Gesicht dem Dorfe zu!” (“Обличчям до села!”) – закликали організатори німецької безпартійної селянської конференції²⁶. Встановити ... “Diktatur der Proletariats ... über den Kulaken und Nernmann!”²⁷ – луною відгукались партійні функціонери. З прагматичної точки зору лозунгами були і назви політичних течій – “Leninismus”, “Trotzkismus”. Їх можна було перекласти на стандартну німецьку мову. Наприклад, “Trotzkistische Opposition” могла б стати “Trotzkij's Opposition”, або “Opposition von Trotzkij's Anhänger”. Але “троцькістська опозиція” – це не “опозиція Троцького” або його прибічників. “Троцькізм” – це ярлик, термін, який, будучи перекладеним, втрачав своє і інформативне, і емоційне навантаження. Майже ніколи не перекладалися також типові для радянського дискурсу скорочення, від “Vseobuch”, “Trudnalog”, “Narobras”, “Revkom” та “Tscheka” до “WUZIK”, “NEP”, “KWP” та “RVK”.

В основному, іншомовні запозичення і цитати в автентичних німецькомовних текстах зберігаються при їх перекладі (наприклад, англійською). Багато українських та російських слів зустрічаємо і в сучасних дослідженнях зарубіжних істориків. В основному, дослідники не перекладають позначення реалій, в тому числі й термінів, породжених радянським будівництвом. Незмінними залишаються і власні назви. Така лексика міцно увійшла в лексикон істориків-фахівців, бо, по-перше, в більшості випадків є емоційно нейтральною, а по-друге, майже не має відповідників в іноземних мовах. Проте емоційно забарвлену лексику українського (російського) походження також іноді знаходимо на сторінках сучасних історичних праць. В основному її використовують історики, які досліджують побут колоністів та їх стосунки з сусідами.

Отже, взаємодія (в тому числі і реалізована в мові) німецьких колоністів з їхнім полінаціональним оточенням почалася з моменту їх появи на південноукраїнських землях. Інтенсивність таких контактів, яка в першій половині XIX ст. була вельми низькою, посилюється прямопропорційно розвитку товарних відносин та модернізації на українських землях. Більшість іншомовної лексики в діалектах німецьких колоністів складала позначення реалій. В XIX ст. переважали реалії, пов'язані з побутом населення та його матеріальною культурою, що свідчить про інтенсивність економічної взаємодії колоністів зі своїми сусідами. В містах

переймання іншої культури відбувалося в кілька разів швидше, ніж у колоніях. Після 1917 р. мову німців захарашують слова, пов'язані з радянським будівництвом та управлінням. Культурний простір німецькомовних жителів у цей час зазнає найбільш агресивного вторгнення за весь час їх проживання на цих землях.

Реконструювати історію стосунків різних етносів та конфесій, віддалену від історика на півтора – два століття, не є легкою справою. Таке дослідження ускладнюється, насамперед тим, що історик відрізаний від об'єкта свого спостереження. Він не може опитати свідків та учасників подій, а свідчення *post factum* у вигляді мемуарів, спогадів та сімейних переказів, пройшовши через фільтр часу, дещо спотворюють загальну картину. По-друге, майже не існує документів, які були б створені спеціально для того, щоб комплексно висвітлити особливості міжкультурної взаємодії. Ми можемо оперувати лише обмеженим набором прямих свідчень з цього предмета, в вони, звісно, не дають системної картини таких стосунків. Водночас важко аналізувати почуття людини, відділеної від нас не лише часом, а й менталітетом, яка є носієм іншого цивілізаційного типу.

Проте такі свідчення частково зафіксовані у мові. Їх перевага в тому, що на відміну від прямих зізнань, вони не створені спеціально для реципієнта. Адже людина вживає мову, майже не задумуючись над вибором слів, конструюванням речень. Людина проговорюється, видає себе, сама цього не відчуваючи. Звичайно, необхідно володіти певними методиками, щоб навчитися здобувати таку інформацію. Саме завдяки цим методам історик досягає результатів, які неможливо отримати при застосуванні інших методів дослідження.

¹ Див. напр.: Новосад А. Внесок німецьких колоністів у розвиток сільського господарства України // Німецькі колонії в Галичині. – Львів: Манускрипт, 1996. – С. 193 – 195; Бобылева С.И. Немецкие колонисты и их влияние на социально-экономическое развитие Юга Украины первой половины XIX века // Вопросы германской истории. – Днепропетровск: ДДУ, 1995 – С. 19 – 37; Бочарова Н.В. Роль немецкой диаспоры в производстве и продаже сельскохозяйственных орудий и машин в Украине в XIX веке // Там само. – С. 73 – 83 та ін.

² Див. доповіді Д. Нойтаца “Селянське середовище та менталітет українців, росіян та німців до 1917 року: порівняльний аналіз” та Д. Мешкова “Причорноморські німці, їхнє оточення і сусіди: безконфліктна адаптація” на міжнародній науковій конференції “Історія німців Причорномор'я та українсько-німецькі культурні зв'язки” (Одеса, 4 – 6 жовтня 2003).

³ John R. Staples. Cross-Cultural Encounters on the Ukrainian Steppe. Settling the Molochna Basin, 1783 – 1861. – Toronto-Buffalo-London: University of Toronto Press, 2003. – 253 p.

⁴ Бокк А.К. Об акустической структуре и фонологическом статусе дифтонгов в нижненемецком диалекте в СССР // Вопросы диалектологии и истории немецкого языка. – Омск, 1980. – С. 19 – 23; Валл Г.И., Ведель С.К., Едиг Г.Г. Из опыта работы по сбору словарного материала нижненемецких говоров. Часть III // Там само. – С. 24 – 52; Domaschnew A.I. Die deutschen Mundarten in Russland und in der ehemaligen Sowjetunion. Rückschau, Forschungsstand und aktuelle Tendenzen // Muttersprache. – 1993. – а 1(103). – S. 1 – 11; Naiditsch L. Dialekte der Russlanddeutschen. Probleme der Mundartbeschreibung und klassifikation // Muttersprache. – 1996. – № 3. – S. 250 – 262.

⁵ В історичній літературі термін “німецькі колоністи” вживається в трьох значеннях: 1) для позначення німецькомовних поселенців, які прибули до Російської імперії на запрошення Катерини II та до 1870 р. мали спеціальний колоністський статус; очевидно, в даному випадку вживання терміну “колоніст” для німецького населення після реформи 1870 р. є неточністю; 2) для позначення католицького та лютеранського німецькомовного населення Російської імперії при поділі всієї маси німців-переселенців на дві групи – менонітів та власне колоністів; 3) для позначення сільського німецькомовного населення на відміну від міських німців, яких ніколи не називали колоністами; в цьому випадку традиція називати переселенців колоністами зберігалася до початку ХХ ст. Третє значення було прийнятним і для російського справоздання кінця ХІХ – початку ХХ ст. Воно широко розповсюджене в дослідженнях сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків. Саме в цьому значенні термін “німецькі колоністи” використовується і в даній статті.

⁶ Див.: Воронин А. Об иностранных поселенцах в Юго-Западном крае. – С. 12 – 14; Звіт про обстеження становища національних меншостей Півдня України співробітниками Наркомату Робітничо-Селянської інспекції в 1926 р. // Данильченко О.П. Етнічні групи Півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. – К., 1993. – С. 47.

⁷ До критики маніпуляції цим твердженням див.: Борисенко В. Міф про поліетнічність України // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 3 – 7.

- ⁸ Найбільш придатними для істориків є три методи лінгвістичного аналізу джерел: семантичний, прагматичний та дискурсаналіз. У даній статті в основному використовується семантичний метод та елементи дискурсаналізу. Докладніше про можливості лінгвістичної обробки текстів див.: Лях К.С. Спроба діалогу радянської влади з німецькими колоністами: кілька оригінальних документів з архівних фондів ДАЗО // Південна Україна ХХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 2004. – Вип.2.
- ⁹ Докладніше про поняття “реалії” та його переклад див.: Влахов С., Флорін С. Непереводимое в переводе. – Изд. 2-е. – М.: Высшая школа, 1986 – 416 с.
- ¹⁰ Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. Р–576. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 7.
- ¹¹ ДАЗО. – Ф. Р–576. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 3.
- ¹² Пор.: “Wandzeitung – калька з рос. stengazeta” (Duden. Deutsches Universal Wörterbuch. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1996. – S. 1710).
- ¹³ Тут і далі в квадратних дужках подається спрощена транскрипція слів (оскільки дана стаття розрахована передусім не на професійних філологів, а на істориків). В основному, ми маємо такий мовний матеріал завдяки роботі лінгвістів, які збирали й обробляли не письмові тексти, а фонозаписи.
- ¹⁴ Plautdietsch, або Plattdeutsch – нижньонімецький діалект, яким розмовляло менонітське населення Російської імперії. Докладніше див.: Лях К. Проблема етнічної ідентифікації і самоідентифікації німецькомовного населення Півдня України кінця XVIII – першої чверті ХХ ст. // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – № 2 (14). – С. 103 – 104.
- ¹⁵ Ставракі Э. Грунау (Описание с. Грунау, Мариупольский уезд), 1884 р. // Институт рукопису НБУВ ім. В.І. Вернадського. – Ф. V, 708. – С. 7 зв. – 8.
- ¹⁶ Бер М. І. Статистические сведения о Гросс-Вердере. 2. Любимые песни, которые часто поют местные немцы. – Гросс-Вердер, 1884 ; Там само. – Ф. V, 670 – 671. – С. 3 зв.– 4.
- ¹⁷ Любарский Л. Селение Зельц Одесского уезда Херсонской губернии (описание), конец XIX ст. // Там само. – Ф. V, 711. – С. 27 – 27 зв.
- ¹⁸ Neutatz D. Die “deutsche Frage” im Schwarzmeergebiet und in Wolhynien: Politik, Wirtschaft, Mentalitäten und Alltag im Spannungsfeld von Nationalismus und Modernisierung (1856–1914). – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1993. – S. 384 – 385.
- ¹⁹ Наприклад, відповідаючи на запитання перепису 1897 р. всі діти барона Томаса Маса (Катерина, Софія, Марія, Єлизавета та Ернст-Роберт) назвали своєю рідною мовою російську (Державний архів Одеської області. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 1449. – Арк. 7).
- ²⁰ Про деякі реалії з життя нечисленних “змішаних” колоній німців див.: Лях К.С. Релігія як форма соціальної саморегуляції німецьких колоністів Півдня України // Доповідь на міжнародній науковій конференції “Історія німців Причорномор’я та українсько-німецькі культурні зв’язки” (Одеса, 4 – 6 жовтня 2003).
- ²¹ Ставракі Э. Вказ. праця. – С. 4 зв. Див. також: Яворницький Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч. 1, 2. – К., 1995. – С. 194.
- ²² Neutatz D. Die “deutsche Frage” ... – S. 398.
- ²³ Ставракі Э. Вказ. праця. – С. 4 зв.
- ²⁴ Докладніше про це див.: Лях К.С. Спроба діалогу радянської влади з німецькими колоністами: кілька оригінальних документів з архівних фондів ДАЗО // Південна Україна ХХ століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 2004. – Вип. 2.
- ²⁵ Duden. Deutsches Universal Wörterbuch. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1996.– S. 589.
- ²⁶ ДАЗО. – Ф. Р – 576. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 51 – 53.
- ²⁷ ДАЗО. – Ф. Р – 576. – Оп. 1. – Спр. 78. – Арк. 9.